

# Сірка на порох (уривок)

Іван Андрусяк

**Увага! Ви читаете уривок з твору (ознайомчий фрагмент). Купуйте книжку від видавництва "Фонтан казок".**

(Уривки)

## Розділ I

### Кіт Безсмертний і пес Журба

У двох величезних казанах тихо булькало землисте вариво — брудне, з іржавцем.

Сірка час від часу підкладала поліно туди, де прогоріло, і ворушила жар. Із-під казана тоді порскали вгору іскри й губилися в небі поміж зірок — так що інколи годі було збагнути, чи то іскра злітає, чи зірка падає. (...)

Сірка відмахнулася від комара, проганяючи разом із ним і докучливі запитання, на які все одно не придумуються відповіді. Поворушила палицею дрова: спершу під одним казаном, тоді під іншим — важливо, щоб вони прогорали плавно та рівномірно й вода не випаровувалася надто швидко, — і вже хотіла потягнутися за торбиною, де лежали припасені з дому четвертина хлібини та шматок сала. Аж тут раптом накоїжився пес Журба. Звісно, він завжди пожвавлювався, коли Сірка тягнулася до торбини — знав-бо, що і їм із котом Безсмертним неодмінно перепаде щось ласеньке. Але цього разу він не змахнув хвостом, як зазвичай, і не тицьнув носом у бік свого пухнастого приятеля, щоб розбудити його до вечері. Кіт Безсмертний прокинувся сам — від того, що пес Журба раптом припіднявся на передніх лапах, звів голову до зірок, якимось дивно понюхав повітря та нашорошив вуха.

Кіт Безсмертний потягнувся й невдоволено фиркнув — звісно, він же вгрівся під боком у друга, а тут і на нього війнуло нічним холодком від Недри<sup>1</sup>. Та цього разу друг на нього не зважив. Він ще дужче нашорошив вуха, а тоді тривожно зиркнув на Сірку й тихенько загарчав.

<sup>1</sup> *Недра — річка, що протікає через містечко Березань, де відбувається дія повісті. Неповдалі від Березані впадає в Трубіж. На ту пору була оточена великими болотами, зараз висушеними. (Тут і далі прим. автора.)*

— Чужий? — здивувалася Сірка. — Гм... Дивно...

Сірка прислухалася. Від лісу з боку Коржів<sup>2</sup> ледь долинав глухий перестук. Кінь. Ні, коні — мабуть, не менше чотирьох. Хоч і в темряві, а швидко йдуть...

<sup>2</sup> *Коржі — давнє козацьке село на лівому березі річки Трубіжа, між сотенними містечками Березанню та Баришівкою.*

Невже свої? Тим паче, що там, під лісом, болота — чужий не пройде, стежок не знаючи. Та зі своїх, березанських, козаків учора ніби ніхто не виїжджав. Хіба гості з Баришівки... Ну, ці теж нібито свої, але хто їх знає...

Журба загарчав голосніше й знову запитально зиркнув на Сірку: вирішуй уже, мовляв!

Справді — від того, хто в таких місцях поночі шастає, добра не жди. Тим паче в наш неспокійний час...

Сірка кивнула Журбі й Безсмертному, схопила торбинку й, пригнувшись, щоб зайві очі не завважили її при світлі багаття, миттю зникла за купою землі від розкопу. А відтак, недовго думаючи, шаснула в самісіньку розкопану могилу<sup>1</sup>. Бо хто-хто, а вона добре знала, що нічого страшного там немає. Тисячолітній мрець, струхлявілі кістки якого були акуратно складені в куточку, жодного зла заподіяти не здатний. Зрештою, вони з дяком Безсмертним помолилися за його хай і нехрещену, але все одно безсмертну душу — і Сірка щиро вірила, що невдовзі він знову спочиватиме в мирі за огорожею цвинтаря; отець Василь уже визначив місце для перепоховання. (...)

<sup>1</sup> Відколи на наших теренах почала поширюватися вогнепальна зброя — мушкети, пістолі, пищалі, перші гармати — постала гостра потреба в поросі, головним складником якого є селітра. У XVII—XVIII ст. селітру в Україні добували, розкопуючи стародавні могили й вали давніх поселень. Вибирали з них землю, теплою водою вимивали з неї хімічні сполуки, відтак виварювали ту воду у величезних казанах, на стінках яких селітра й осідала. На ту пору це був дуже поширений, прибутковий і, зрозуміло, жорстко контрольований владою "бізнес" — нині можна сказати, що з нього розпочиналася українська хімічна промисловість. На такому селітряному промислі, який тоді активно вівся, зокрема, і в Березані, і працює Сірка.

Тупіт копит чувся дедалі ближче — вершники рухалися просто сюди, до розкопу. Сірка вибрала зручне місце й визирнула з могили — помітити її тут було годі, а вона між насипами глини добре бачила звідси й казани, і весь освітлений багаттям майданчик перед ними.

Раптом хтось м'який тихенько потерся об її ногу.

Серце тьохнуло!

Та за мить вона збагнула — то ж кіт Безсмертний! Звісно, він воліє ховатися разом із господинею, а його друг пес Журба, найпевніше, припишкнув неподалік у кущах.

Ну, тепер побачимо, чистий чи нечистий несе тих вершників...

Їх було п'ятеро.

Точніше, п'ятеро коней, але вершників — лише чотири: через круп п'ятого коня були перекинуті й прив'язані якісь клунки.

Той, хто їхав другим, зупинився просто перед казанами, роззирнувся та владно змахнув коротким батіжком — гляньте, мовляв, чи нікого тут немає. Очевидно, він був головним і його слухалися без слів. Двоє відразу ж роз'їхалися довкола розкопу, зазираючи за насипи й обстежуючи кущі. А ще один спішився й заходився розв'язувати ті клунки — схоже, доволі важкі. Але роздивитися Сірка не встигла, бо той, хто їхав першим, спрямував свого коня до могили, оминаючи насип.

Сірка миттю забилася в куток, припишкла там навпочіпки й затамувала подих. Лише міцно притиснула до грудей кота Безсмертного й слухала, як тріпоче його серце.

І молила Бога, щоб він не нявкнув чи не спробував вириватися.

Кінь зупинився просто над її головою, аж тонесенькі цівки глини посипалися на неї з-під копит. Кіт Безсмертний невдоволено змахнув хвостом, і серце Сірки тьохнуло. Але вершник, схоже, нічого не завважив і рушив далі довкола могили. З протилежного боку був насип, доволі високий, так що вершник мусив його оминати — на щастя для Сірки, бо місяць, який перед тим завбачливо сховався за хмару, саме в цю мить визирнув, і його бліде мертве світло полилося на селітряницю. Та вершникові, схоже, теж від цього стало моторошно, бо він лише неохоче зиркнув у яму з-за насипу, похапцем перехрестився та рушив обдивлятися далші насипи з уже відпрацьованою землею.

Аж тоді Сірка зважилася глибоко вдихнути, але ще кілька довгих хвилин так і сиділа, відчуваючи, як земля страшно холодить її вкриту раптовим потом спину.

Відтак від казанів почулося:

— Усе тихо, пане-товаришу.

— Х-х-хара-ш-ш-шо, — якось майже по-змійному просичав, мабуть, головний серед нічних зайд, і цей дивний голос вивів Сірку із заціпеніння. Вона м'яко випустила з рук kota Безсмертного, тихенько звелася на ноги й ледь-ледь висунула голову з могили.

Головний і далі сидів на коні — доброму, міцно збитому, із широким крупом і маленькою головою. Таких коней у Березані не було ні в кого — Сірка бачила їх лише в козацької старшини в Переяславі, куди вона іноді їздила з дяком Безсмертним на базар. Та й вершник одягнений був якось не по-нашому: шаровари до смішного вузькі, поверх сорочки дивного покрою каптан, та й шапка не така, як у решти козаків, а дивно присадкувата.

Інші ж були собі козаки як козаки.

Той, хто їхав першим, був, мабуть, уже немолодим, та ще в розквіті сил. Невисокий, худий, проте жиливий, мав довгі й пишні вуса, шапка на поголеній голові сиділа високо, і навіть при блідому місячному світлі було видно, що сорочка його, хоч і полотняна, пошита добротно, ще й довкола шиї та на руках ледь оздоблена вишивкою.

Ще один козак, що саме навис над скинутими з коней клунками, виділявся на правду богатирською статуєю. Але сорочка в нього була брудна й порвана, вуса лише нещодавно пробилися, а волосся на голові пострижене під макітру. Зате кулачиська мав такі, що міг би, здається, одним ударом укласти трьох або й чотирьох таких, як його товариш, геть іще хлопчак.

Тим часом над клунками схилювся і старший, отой жиливий, а тоді гукнув:

— Омельку, а принеси-но води.

Наймолодший тицьнув повід свого коня товаришеві, схопив відро, яких із десятків лежало під насипом неподалік від казанів, і кинувся до Недри.

А жиливий мовив до головного:

— Дихають обидва, але без тям.

— Х-х-хара-ш-ш-шо, — знову по-змійному просичав головний, аж Сірці мурашки по спині забігали.

Омелько тим часом прибіг із відром води, і жилавий із розмаху вихлюпнув її на клунки.

І ті раптом... заворушилися.

— Гей, пейсатий, оклигуй! — Дебелий легко, але якось наче бридливо, на витягнутій руці, підняв один із клунків, і виявилось, що то... чоловік.

Миршавий, одягнений у якесь лахміття, простоволосий, зарослий, із брудною, заплутаною бородою, він аж трусився зі страху, судорожно прикривав руками голову й, сапаючи, щось нерозбірливо бурмотів.

— Та годі тобі, Мошку! — хихикнувши, прикрикнув на нього жилавий. — Ніхто тебе більше бити не буде. Ти тільки скажи нам, де сірка, і йди собі додому. Якщо, хе-хе, виберешся із цих боліт...

У Сірки похололо в грудях. З якого це дива її розшукують якісь незнайомі козаки, та ще й під проводом дивного зміємовного чужинця?! І чому вони розпитують про неї якогось юдея, якого вона ні разу в житті й не бачила — принаймні серед бережанських юдеїв такого точно немає?!

Ні, тут щось не те! Геть не те! Ну, бо такого просто не може бути! (...)

— От тільки не бреш, Мошку! Я тобі зла не бажаю. Навіть пейси тобі, хе-хе, шаблею не поголю, хоч і хочеться. Я добре знаю, що три мішки сірки везли чумаки з Криму на Переяслав і замовляв їх ти. Ось пан-товариш підтвердить, йому про це особисто один із козаків розповів, які з тобою про це змовлялися. Так що не крути, бо не викрутишся.

— Вей-вей! Не кручу я, не кручу... Немає сірки, не приїхала...

— А коли приїде?

— Та приїде... приїде... Гроші за неї треба платити... Великі гроші... А я бідний юдей, вей-вей...

— Тобі ж дали завдаток!

— Але ж то лише завдаток... Треба втричі більше... А ті козаки, що замовляли, мені голову знесуть. Хто ж за ризик заплатить?

— Будуть тобі гроші. Пан-товариш заплатить, як домовлялися, ще й додасть, — жилавий кивнув на чужинця, але той мовчав. — Ти тільки скажи, хто її везе. Яка валка? Звідки ті чумаки?

— Ага, щоб ви їх по дорозі перестріли... Мошко — бідний юдей, Пилипе, але не дурний...

Жилавий запитально зиркнув на чужинця. Той був розлючений, при світлі місяця його лице аж пашіло. Він міцно стиснув повід і вже, здавалося, хотів посунути конем на нещасного юдея, але в останню мить стримався. (...)

І тут почувся ще один голос — різкий, виразний:

— Мошку! Юдо! Мовчи!

Пилип зреагував миттєво: щосили, з розмаху, уперішив розжареною палицею по іншому клунку. А за мить дебелий урізав по ньому ще й ногою. Клунок заворушився, але не видав ні крику, ні стогону. Сірка здогадалася, що то теж чоловік, але не юдей, а,

судячи з голосу, козак, притому доволі молодий. Певно, він був зв'язаний, бо звестися на ноги не міг, хоча ніхто його й не тримав. Одначе його побоювалися — щойно він заговорив, чужинець миттю дістав із піхов шаблю.

— З тобою, зраднику, ми пізніше поговоримо, — гаркнув жилавий.

— То не я, а ти зрадник, Пилипе, — спокійно, мовби й не завваживши ударів, озвався той. — Я козак і присяги не ламав, а ти за тридцять срібників будь-кому готовий служити. Навіть цьому собаці...

— Хватіт! — скипів чужинець і змахнув шаблею. — Нєчево с нїм разгаварівать! Тїмоха, брось єво в катьол! Пусть ізварїцца!

Дебелий Тімоха — насправді, певно, Тимко — нажахано вирячився на чужинця, не ймучи віри його наказу.

І тут знову почувся звук. Не той, інший, але не менш моторошний. Ішов він від Недри, але зовсім близько — одразу з-за насипів.

То було скажене вовче виття — таке, від якого аж кров застигає в жилах.

І не встигло ще воно відлунати, як із могили — з того боку, де лежали тисячолітні кістки, — знову почувся той перший, нелюдський, чи то крик, чи то плач, чи то стогін...

Але Сірка вже не боялася. На мить їй навіть соромно стало за те, що вона засумнівалася в словах дядя Безсмертного, бо її вже звикле до темряви око встигло вловити в тому закутку могили роздратований змах пишного чорного пухнастого хвоста.

І, допомагаючи друзям, вона старанно завершала на такій тонкій і високій ноті, яку тільки змогла взяти:

— I-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i...

У цю мить місяць знову випірнув із-за хмари й незворушно вилив на селітряницю добрячий жбан холодного білого мертвого світла. І із цього світла граційно вистрибнув на вершечок насипу вовкоподібний пес Журба, підвів голову на місяць і знову завив.

А за якусь хвилю поруч із ним так само, немов нізвідки, з'явився величезний чорний кіт Безсмертний — і знову видав отой нелюдський, потойбічний звук.

— І-і-і-і-і-і-і-і-і-і-і-і-і-і-і-і... — запоем вела зі свого закутка Сірка, старанно наслідуючи мавок, русалок чи яку завгодно іншу нечисть.

На майдані перед казанами коїлося щось несуттєве. Коні схарпудилися, вирвали повіді з рук козаків, які не дуже й намагалися їх утримати, і кинулися в ніч.

— Вовкулаки!

— Відьми!

— Нечиста сила!

— Рятуйтеся! — репетували козаки, з усіх ніг наздоганяючи коней.

Пилип устиг наостанок кинути страшний погляд на чужинця, але теж не зміг стриматися та притьмом рвонув слідом за хлопцями, похапцем перехрестивши бліде обличчя, від якого, здається, зо страху геть відхлинула кров.

А в чужинцеві боролися два почуття — дикий страх і скажена лютя.

Ледве стримуючи свого переляканого коня, він таки спромігся вилити лють, перш

ніж здатися на волю страху. Уже зірвавшись із місця, він на ходу підняв шаблю, щоб в останню мить опустити її на голову нещасного Мошка.

Але тут знову сталося неймовірне: зв'язаний козак, про якого в цьому гаморі всі забули, якось умудрився вистрибнути назустріч шаблі й, рятуючи Мошка, прийняв удар.

## **Розділ II**

### **Сірка**

Найважче було вичекати ті хвилини, коли з глибини ночі вже не долинатиме навіть найдавший відгомін тупоту ніг чи копит. Сірка розуміла: якщо козак вижив після того страшного удару, допомогу йому треба надати якомога швидше. Але якщо хтось із нічних гостей раптом наважиться повернутися й побачить, що вся ота "нечиста сила", яка їх так налякала, — це просто дівчинка з котом і собакою, — отоді буде справді кепсько. І повернутися може лише чужинець — козаки дали такого драла, що раніше, ніж у Баришівці, не зупиняться; а ось той зайда справді небезпечний: у нього не лише говірка зміїна, а й у самій постаті є щось холодне й моторошне, ніби він зі справжньою нечистою силою знається. Зрештою, якби він і повернувся, Журба зачує...

І справді, пес Журба був уже на майдані перед казанами й нетерпляче позирав у той бік, де ховалася Сірка, — виходь, мовляв, тут уже безпечно.

Сірка миттю вистрибнула з могили й кинулася до козака.

Рана була страшна. (...) Головний удар припав на плече та груди, буквально розітнувши їх. Щоправда, з правого боку — але від цього не легше... Можливо, була пошкоджена легеня, бо козак злегка хрипів і з кутика рота теж сочилася кров. Але принаймні він дихав!

— Вай! Вай! Ні! Вовкулака!

Це Журба розколошкав нещасного Мошка, і той зарепетував, як недорізане поросся.

— Мошку! — скипіла Сірка, пораючись біля пораненого. — Побійтеся бога! То ж лише пес. Він нічого Вам не заподіє. Краще допоможіть мені!

Мошко заледве зважився відірвати руки від обличчя та роззирався, помалу відходячи від шоку.

— Ти хто? — запитав урешті.

— Принесіть води! — гаркнула йому Сірка.

— Води... Га? Якої води?

— Ось відро. Онде ріка. Бігом!

Утямивши нарешті, чого від нього хочуть, Мошко схопився обома руками за відро й побіг, напівпоповз до річки, усе ще злякано косячись на Журбу. А Сірка тим часом узялася відривати полу від сорочки — не дуже чисту після її переховування в могилі, але нічого кращого все одно не було.

Оддалік почувся хруст очерету та голосний хлюп — мабуть, Мошко й сам звалився в Недру. Хоч би не втопився... Та ні — он хекає... Повертається нарешті...

— Ва-а-а-а-ай! — раптове Мошкове волення заглушило хрускіт перекинутого й розламаного відра. Це кіт Безсмертний невчасно з'явився на вершечку насипу.

— Мошку! Чого ж Ви такий дурний?! — скипіла Сірка. — То кіт! Просто кіт і нічого більше. Ви принесете води чи ні? Він же Вам життя врятував... — Дівчинка примощувала пораненому під голову свою торбину й намагалася вкласти його якимось зручніше.

Мошко щось забурмотів, схопив нове відро й з другого разу таки приніс із річки води, щоправда, по дорозі розхлюпавши половину.

Сірка промивала козакові рану, усе прислухаючись до його дихання й добираючи спосіб, як перев'язати йому плече.

— Треба ще полотна. Маєте сорочку? — гукнула Мошкові. — Рвіть!

Але той уже не поспішав. Пильно приглядаючись до дівчинки, він знову запитав:

— Ти хто?

— Сірка, — недовго думаючи, відповіла вона.

— З-з-з п-пекла? — покосився на могилу Мошко.

— З якого ще пекла? — відмахнулася Сірка. А тоді здогадалась і на мить розсміялася: — Та ні, жива я. Жива.

Проте Мошко й далі дивився на неї з недовірою.

— Ось Вам хрест, що жива! — гаркнула на нього Сірка й широко перехрестилася. — Рвіть сорочку! Йому треба рану перев'язати, а в мене нічого більше немає.

Й аж тоді подумала, що Мошка, який нехристиянської віри, це навряд чи переконає. Проте той ніби заспокоївся — однак для певності запитав ще:

— Звідки тоді ти знаєш, що я Мошко?

— Вони ж Вас так називали, — стелула плечима Сірка. — Ті, що привезли Вас сюди...

— А ти що тут робиш? — не вгавав той.

— За багаттям наглядаю. Хіба не бачите: он селітра випарюється! — І змахнула рукою в бік казанів. Дрова під ними вже геть прогоріли, незле було б підкласти нових, але зараз їй було не до того.

Мошко врешті, здається, заспокоївся, відійшов за найближчі кущі й заходився поратися зі своїм дрантям. Відтак приніс їй цілу сорочку, яка під тим дрантям, мабуть, ховалась у нього на тілі.

— А його як звати? — показала очима на пораненого. І силкувалася розірвати добротне полотно.

— Байка Семен. Козак він.

— Бачу, що козак. Допоможіть-но його припідняти, щоб я перев'язала.

Мошко врешті опустився на коліна перед пораненим і тремкими руками схопився за його плече. Але так незграбно, що козак застогнав, закашлявся, і з його рота випорснув згусток крові. Мошко відсахнувся, кинувся до кущів, але його змудило ще на півдорозі.

Сірка гірко зітхнула.

Користі з Мошка не було, а сама вона ради пораненому не дасть.

І тут хтось легенько торкнувся до її плеча.

— Ох, Журбо... Це ти...

І за мить здогадалася:

— Біжи до Боронила, Журбо! Буди його! Буди всіх! Хай негайно мчать сюди! До Боронила, Журбо! До Боронила! Він найближче живе...

Пес Журба лизнув дівчинку в замазаного кров'ю носа, тихенько гавкнув на знак згоди й зник у темряві.

А Сірка, як могла, заходилася перев'язувати козакові рану...

...Під ранок Семена Байку на возі доправили до хати дяка Безсмертного — той свого часу й сам бував у боях, коли потрапив на Січ; а перед тим, замолоду, сховався в Європі, пізнаючи різні науки, тож трохи знався на лікуванні — як, зрештою, і на всьому іншому.

Сірка кинулася гріти воду та шукати чисте полотно, але дяк покликав собі на допомогу бабу Думитращиху, місцеву відьму, а їй наказав умитися й перекусити, а тоді дав заспокійливого відвару й відправив на сіно спати.

— Не ображайся. Ти своє діло зробила добре. І щоб могла робити й далі, мусиш відпочити.

Із Сіркою подався на відпочинок і кіт Безсмертний, а пес Журба ліг на порозі хати й приготувався нікого чужого не впускати.

Мостячи собі в сіні зручне кубельце й пригортаючи кота, дівчинка ще трохи дулася: їй хотілося побачити, що дяк робитиме з такою страшною раною, як даватиме їй раду. Хоча насправді й розуміла, що дяк має рацію: від пережитого вночі руки в неї досі тремтіли, та й у грудях розливався якийсь невтолимо гарячий трем. І лице пашіло так, що навіть холодна вода з колодязя не могла вгамувати цієї барви — здавалося, вона ось-ось спалахне.

З нею від самого народження так: щойно якась тривога — і вона миттю зібрана, уся на нервах; а коли тривога минає — вона відразу мов "спалахує", і тоді дяк Безсмертний запарює заспокійливого зілля. Через це "спалахування" її, зрештою, і прозвали Сіркою...

Хоча насправді вона Серафима — таке ім'я дав їй отець Василь, сказавши, що її врятував серафим. Справді, без божої помочі — і, звісно, без дяка Безсмертного — вона побачила б цей світ лише мигцем...

Їх було троє друзів: Софрон Журба, Іван Безсмертний і Полуян Биченко. Побраталися, як водиться, на Січі — і дружбу свою гартували в січах. А коли наспіла пора повертатися — після битви під Хотиним, де вони рубалися пліч-о-пліч зі славетним гетьманом Сагайдачним, — осіли тут, у Березані. Софрон і Полуян знайшли собі дівчат до пари і швидко оженилися; а вчений Іван, з-поміж них найстарший, (...) заприятелював з отцем Василем і став дякувати.

За кілька років Софрон і Полуян уже й синами розжилися, уже їхні жінки й удруге на порі стали — аж тут посунули в Україну ляхи на чолі з клятим Станіславом Конєцпольським. Марко Жмайло закликав край боронити, і козаки пішли, бо вони ж козаки. Лише Іван Безсмертний не пішов, бо ж дяк уже, відкозакував своє.



А тим часом на Березань напали татари. Не орда — орду із Січі помітили б і перехопили, — а якийсь мандрівний загін, невеликий та прудкий — хтозна, як він міг аж так далеко від Дикого Поля зайти. Зрештою, багато шкоди не наробив — тільки й устиг, що спалити кілька хат на Заріччі<sup>1</sup>. Але захопив із півтора десятка жінок і дітей — і чкурнув кудись у бік Семенівки<sup>2</sup>, так що йому навіть не встигли як слід дати одкоша. Загиноюло двоє: старий козак Боронило, синка свого Миколу таки вборонивши, й Одарка Журбиха.

<sup>1</sup> Заріччя — село на правому березі Недри, а Березань — на лівому; фактично вже тоді сприймалось як частина Березані.

<sup>2</sup> Семенівка — давнє козацьке село неподалік від Березані.

Аж пізньої осені прийшли з походу козаки. І Полуян повернувся, а Софрон — ні. Наклав головою безпутно — у якійсь дрібній, випадковій сутичці з ляхами. Немов щось відчував...

Биченко все горював, що не вберіг друга.

— Не знав, як Одарці в очі дивитися. А тут маєш тобі...

Так і залишилася немовлям Сірка в дяка Безсмертного.

**Кінець ознайомчого фрагменту**